

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ І СПОРТУ УКРАЇНИ

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

для студентів III курсу

(заочна форма навчання)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ І СПОРТУ УКРАЇНИ

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

для студентів III курсу

(заочна форма навчання)

Одеса 2011

Укладач: кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови

А.П. Романченко

Відповідальний редактор – доктор філологічних наук, професор О.І. Бондар

Рецензенти: кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету

ім. І.І. Мечникова Н.В. Кондратенко;

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Н.М. Хрустик

Рекомендовано до друку Вченою радою філологічного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Протокол № 10 від 30 червня 2011 р.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	4
Теми і плани лекційних занять	6
Самостійна робота	9
Питання для самостійного опрацювання	9
Питання для самоконтролю	9
Контрольна робота	13
Поради до виконання контрольної роботи	13
Варіанти контрольної роботи	14
Схема фонетичного аналізу	18
Схема морфологічного аналізу	18
Підготовка до складання іспиту	20
Зразок розгорнутої відповіді на теоретичне питання	20
Зразок виконання практичного завдання	21
Питання до іспиту	22
Література	23

Пояснювальна записка

Важливе місце в системі філологічної підготовки посідає курс історії української мови. Потреба вивчення названого курсу полягає в наступному:

- 1) пізнати найголовніші процеси становлення й розвитку української мови;
- 2) обґрунтувати історичні мовні факти;
- 3) глибоко засвоїти основи сучасної української мови;
- 4) зрозуміти внутрішні закони змін у фонетичній системі та граматичній будові української мови;
- 5) розвинути наукові інтереси.

Курс історії української мови охоплює вступ, історичну фонетику, історичну морфологію та історичний синтаксис. Усі складники становлять єдину дисципліну й підпорядковані спільній меті.

У вступній частині висвітлюються питання об'єкта й предмета вивчення курсу історії української мови, його зв'язків з іншими лінгвістичними та нелінгвістичними науками. Крім цього, тут аналізуються джерела історії української мови, визначаються основні історичні етапи становлення української мови, її періодизація.

Предметом історичної фонетики є звукові зміни в мові з найдавніших часів до наших днів: фонетичні процеси праслов'янського, протоукраїнського, давньоукраїнського періоду та їхнє відображення в українській мові.

Історична граматика (історична морфологія та історичний синтаксис) досліджує процеси становлення й розвитку граматичної будови української мови, визначає причини й закономірності збереження чи зміни граматичного ладу мови. Історична морфологія та історичний синтаксис має свій предмет, свої завдання й методи дослідження.

Методичні вказівки містять теми і плани лекційних занять (22 год.), поради для написання контрольної роботи та складання іспиту, варіанти контрольної роботи, перелік питань, які необхідно самостійно опрацювати чи повторити, готуючись до

іспиту, а також схеми фонетичного та морфологічного аналізу й зразки відповіді на теоретичне питання і практичне завдання.

Пропоновані методичні вказівки з історії української мови допоможуть студентам III курсу філологічного факультету, які навчаються на заочному відділенні за спеціальністю «Українська мова та література», у вивченні цієї складної дисципліни, сприятимуть самостійному опануванню окремих тем, успішному виконанню контрольної роботи, забезпечать необхідний рівень підготовки для складання іспиту та загальний філологічний рівень. Після оволодіння курсом історії української мови студенти зможуть самостійно здійснювати науковий пошук із метою виявити певне фонетичне явище та виробити навички граматичного коментаря окремих форм слів.

ТЕМИ І ПЛАНИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

I. Загальні засади історії української мови (2 год.)

1. Історія української мови як наука і навчальна дисципліна.
2. Зв'язки історії української мови з іншими науками.
3. Основні джерела історії української мови.
4. Найважливіші писемні пам'ятки.
5. Поняття про прийом внутрішньої реконструкції.

II. Походження української мови і слов'янської писемності (2 год.)

1. Гіпотези про походження української мови.
2. Поняття про відносну й абсолютну хронологію. Періодизація історії української мови.
3. Виникнення і розвиток слов'янської писемності.
4. Основні ознаки української мови.

III. Фонетична система стародавніх слов'ян (2 год.)

1. Причини історичних змін.
2. Фонетична система ранньої праслов'янської мови.
3. Система вокалізму спільносхіднослов'янської мови.
4. Система консонантизму спільносхіднослов'янської мови.
5. Структура складу.
6. Поняття про стародавній слов'янський наголос.

IV. Відбиття праслов'янських фонетичних процесів у спільносхіднослов'янській мові (4 год.)

1. Три перехідні палаталізації задньоязикових: причини, умови, хронологія.
2. Звукові зміни, пов'язані з постконсонантним [J].
3. Часокількісне вирівнювання та монофтонгізація дифтонгів.
4. Зміни в групах [kt'], [gt'].
5. Спрощення в групах приголосних, зумовлене дією закону відкритого складу.
6. Зміна сполук [gv], [kv], [hv].
7. Ствердіння l в групах telt, tьlt.

V. Фонетичні процеси протоукраїнського періоду (2 год.)

1. Зміна [jo] в [o] на початку слів: умови, перебіг, час. Гіпотези стосовно цієї зміни.
2. Розвиток фарингального h.
3. Повноголосся як завершення тенденції до відкритого складу: доля та розвиток сполук *or, *ol, *er, *el.
4. Рефлекси початкових *or, *ol.
5. Історія появи носових голосних.
6. Зміни носових голосних та причини деназалізації.
7. Зміни в системі вокалізму, зумовлені втратою носових голосних.

VI. Фонетична система давньоукраїнської мови (2 год.)

1. Поняття про терміни «давньоукраїнська мова» та «давньоруська мова».
2. Система вокалізму давньоукраїнської мови: кількісний і якісний склад, диференційні ознаки.
3. Система консонантизму давньоукраїнської мови: кількісний і якісний склад, диференційні ознаки.

VII. Історія зредукованих (2 год.)

1. Походження зредукованих ъ, ь.
2. Їх позиція в слові.
3. Причини, час та передумови занепаду зредукованих голосних.
4. Втрата слабких зредукованих: послідовність зникнення, хронологізація процесу.
5. Прояснення сильних зредукованих. Неповна послідовність рефлексів ъ, ь.
6. Особливості зміни ъ, ь у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся.
7. Доля напружених зредукованих у сильній і слабкій позиції.

VIII. Наслідки занепаду зредукованих у фонетичній системі (2 год.)

1. Зміни в структурі складу.
2. Подовження [o], [e] та перехід в [i].

3. Випадні та вставні [o], [e].
4. Поява і спрощення нових груп приголосних.
5. Асимілятивні й дисимілятивні процеси.

ІХ. Іменник у давньоукраїнській мові (4 год.)

1. Причини і напрямки змін морфологічного рівня. Поняття про внутрішню й зовнішню аналогію та морфологічну парадигму.
2. Граматичні категорії іменників. Типи відмін спільнослов'янських іменників.
3. Історія іменників жіночого роду в однині.
4. Історія іменників чоловічого і середнього роду в однині.
5. Уніфікація типів відмінювання іменників у множині.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Питання для самостійного опрацювання

1. Історія етимологічних слів та їх значень.
2. Втрата звука [л].
3. Явище протези в українській мові.
4. Явище метатези в українській мові.
5. Наслідки зміни [е] після шиплячих та [j].
6. Руїнування давніх іменникових основ у давньоукраїнській мові й витворення нових типів відмін іменників.
7. Історія та відмінювання займенників (особових, предметно-особового, неособових).
8. Історія форм нечленних і членних прикметників.
9. Розвиток ступенів порівняння прикметників.
10. Походження числівників.
- 11.Словозміна числівників.
12. Класи дієслів у спільнослов'янській мові.
13. Історія форм теперішнього часу.
14. Історія форм майбутнього часу.
15. Система минулих часів давньоукраїнської мови.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення історії української мови?
2. За допомогою яких джерел вивчають історію мови?
3. Які є групи гіпотез про походження української мови?
4. На які періоди поділяється історія української мови?
5. У чому суть закону відкритого складу та закону складового сингармонізму?
6. Який склад фонем мала праслов'янська мова?
7. Що собою являє часокількісне вирівнювання голосних?
8. Як розрізнити наслідки трьох палаталізацій та пом'якшення постконсонантним j?

9. Як виник український звук [д^ж] ?
10. Як пояснити спрощення приголосних у праслов'янській мові?
11. Які бувають чергування і яку роль вони виконували?
12. Як виник давньоукраїнський [h] ?
13. Що таке повноголосся, чому і як воно виникло?
14. Чому і як занепали носові фонеми?
15. Чому і як занепали зредуковані фонеми?
16. Які рефлекси напружених зредукованих?
17. Які звукові зміни спричинив занепад зредукованих?
18. Як розвивалися сполуки зредукованого з плавним та плавного зі зредукованим?
19. Що називають другим повноголоссям?
20. Як поділялися іменники на основи в давньоукраїнській мові? Що являє собою детермінант?
21. Які дві великі групи іменних основ виокремлюють у спільнослов'янській мові?
22. Чи залежав поділ іменників за детермінантами від граматичної категорії роду? Доведіть свою думку.
23. Внаслідок чого визначається новий етап в історії слов'янської іменної словозміни?
24. Як утворилися відміни іменників сучасної української мови?
25. Скільки типів відмінювання мали спільнослов'янська, давньоукраїнська і мають сучасні східнослов'янські мови?
26. З яких давніх основ іменників сформувалася сучасна друга відміна?
27. Іменники якого типу відмінювання зазнали найменше змін у процесі розвитку?
28. Як виникла сучасна четверта відміна іменників?
29. Між якими давніми відмінами розподілилися іменники чоловічого і середнього роду?
30. Чи є залишки двоїни в слов'янських мовах і діалектах цих мов?
31. Що називають зовнішньою та внутрішньою аналогією?

32. Чому при творенні відмінкових форм займенників виявляється суплетивізм?
33. На розвиток словозміни яких частин мови вплинули займенники? У чому полягає цей вплив?
34. Яких змін зазнала система спільнослов'янських займенників у сучасній українській мові?
35. Чи відрізняється склад сучасних займенників від займенників давньоукраїнської мови? Яким чином?
36. З якої частини мови виділився прикметник?
37. Як розвинулася родова диференціація прикметників?
38. Які гіпотези стосовно виникнення членних прикметників вам відомі? У чому їх суть?
39. Що собою являли членні прикметники на початковому етапі свого функціонування?
40. Які особливості використання мають нестягнені і стягнені форми прикметників? Як вони розвинулися?
41. Якою є доля колишніх нечленних прикметників у сучасній українській мові?
42. Як виникли сучасні форми ступенів порівняння прикметника?
43. Як виник числівник як частина мови?
44. Які граматичні категорії мало дієслово в праслов'янській мові?
45. Які класи дієслів розрізняють у давньоукраїнській мові?
46. Як витворилася сучасна система дієслівних форм часу?
47. Чому розвинувся дієприслівник в українській мові?
48. Що таке супін?
49. Що таке подвійні форми відмінків?
50. Що таке давальний самостійний?
51. Від яких прикметників у праслов'янській мові утворювалися ступені порівняння за допомогою суфікса *-ьш-*?
52. Які фонетичні зміни відбувалися в коренях слів при творенні вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса *-ьш-*?

53. З яких форм розвинулися сучасні українські форми вищого ступеня порівняння прикметників?
54. У яких відмінках при творенні вищого ступеня порівняння прикметників чоловічого та середнього роду кінцевий звук суфікса -s- занепадав і у зв'язку з чим?
55. Які граматичні категорії були притаманні давньоукраїнським числовим найменуванням?
56. Чим зумовлена наявність паралельних закінчень при відмінювання числівників?
57. З чого почався процес перетворення числівникових слів у числівник як частину мови?
58. Як розподілилися класи дієслів між дієвідмінами сучасної української мови?
59. У чому полягає різниця між майбутнім 1 та майбутнім 2?
60. Який слід залишив давній аорист у сучасній мові?
61. На що вказували складники перфекта?
62. Яка з форм минулого часу давньоукраїнської мови стала основною формою вияву минулого часу в сучасній українській мові?
63. Яку минулу дію позначав плюсквамперфект?

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Поради до виконання контрольної роботи

Для успішного виконання контрольної роботи з історії української мови, потрібно опрацювати відповідні теми за лекціями та підручниками й посібниками, рекомендованими в списку літератури, а в разі необхідності скористатися також іншими науковими працями.

Найефективніше виконувати роботу поетапно, починаючи з першого завдання. Давати відповідь потрібно чітко, детально пояснюючи процес зміни чи граматичну форму. Кожна відповідь повинна бути вичерпною і переконливо доводити, що студент правильно зрозумів певне мовне явище, збагнув, за яких умов воно виникло, розвивалося, чим зумовлені відхилення в розвитку окремих слів або форм.

Контрольна робота містить такі завдання, виконання яких повинно відобразити рівень опанування студентом теоретичного матеріалу, достатні знання для фонетичного та граматичного коментаря певних слів або форм. Вона має засвідчити вміння перекладати текст пам'ятки, виявити навички самостійно вибирати з тексту приклади, у яких наявне те чи інше фонетичне явище.

Контрольна робота складається з 11 завдань з історичної фонетики та історичної морфології. Перше завдання передбачає переклад речень, дібраних із різних пам'яток, або окремої пам'ятки. На цьому матеріалі ґрунтується більшість завдань із фонетики. Їх виконання вимагає від студента-заочника розуміння багатьох фонетичних явищ. Серед завдань є такі, які полягають у самостійному виявленні названих фонетичних явищ, у розрізненні наслідків фонетичної зміни, пов'язаної з кількома давніми процесами. Наступні завдання з фонетики спрямовані на реконструкцію давніх форм за поданими сучасними формами та потребують історичного коментаря фонетичних явищ або передбачають повний фонетичний розбір слова. Одне із завдань потребуватиме використання етимологічного словника.

Теоретичні відомості з історичної морфології студенти повинні застосувати під час виконання решти завдань. Вони пов'язані з встановленням давньої основи і

відмінюванням іменників, поясненням граматичних форм, відмінюванням нечленних та членних прикметників, визначенням семантичних розрядів займенників або ж передбачають морфологічний аналіз повнозначних слів чи вимагають пояснення процесу витворення певної частини мови.

Варіант контрольної роботи слід визначати таким чином: якщо номер залікової книжки закінчується на цифри 1, 4, 7 та 0, це означає, що потрібно виконувати 1 варіант, якщо він закінчується цифрами 2, 5, 8, то Ваш варіант – 2, і нарешті цифри 3, 6 та 9 у кінці номера залікової книжки передбачають виконання 3 варіанта контрольної роботи. Номер залікової книжки обов'язково зазначити на полі першої сторінки зошита.

Варіанти контрольної роботи

Варіант 1.

I. Перекладіть речення українською мовою.

1. Чѣтъж отьца моѣго (Остр. Єв.).
2. Хоцю бо, рече, копие приломити коньць поля половецкаго съ вами Р҃сици (Сл. о полку Іг.).
3. А же ми бѣдетъ смѣрть по своѣмъ животѣ даю землю свою всю братоу своѣмоу Мѣстиславу, а товѣ не дамъ, вже мене не слоушають Ѡцасвоѣго (Гал.-Волин. літ.).
4. Храворь бо бѣ тако тоурь (Гал.-Волин. літ.).
5. Игорєви башеть не любо, вже кмоу тако молвють дружина (Гал.-Волин. літ.).
6. И былъ гладъ великъ, тако по полугривнѣ голова конача (Пов. мин. літ.).
7. Рюрикъ же поча доумати съ мѣжи своими, како бы кмоу дати волость Всеволодоу которые же волости оу него просилъ (Київ. літ.).
8. Земля тѣтъ неть, рѣки мѣтно текѣтъ, пороси поля прикрывають, стѣзи глаголють, половци идѣтъ отъ Дона и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ (Сл. о полку Іг.).
9. Два солнца помѣркоста, оба багрѣната стѣпа погасоста (Сл. о полку Іг.).
10. Тогда же Юрополкъ приведе собѣ жену красну велми гаськаго князя дер полонивъ (Київ. літ.).

11. Дѣбрь ксть зѣло глѡубока и челѡвѣком невѣходьна, стѣбнами каманами обоуж огродивѣшиса (Ізб. Св.)

12. Скоуфнѣж же ѣж нарицаѣтъ ветѣсни строноу ту всѣж сѣверьскоуѣж (Ізб. Св.)

II. Знайдіть усі випадки 1, 2, 3 палаталізації. Детально поясніть по 1 слову.

III. Виявіть усі випадки пом'якшення приголосних перед [j] і поясніть їх.

IV. Виявіть старослов'янізми й зіставте їх із східнослов'янськими формами. Поясніть, як вони утворились.

V. Скажіть, чи є у наведених реченнях приклади спрощення, пов'язаного із законом відкритого складу та із занепадом редукованих.

VI. Реконструйте давньоукраїнські слова за поданими сучасними. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися в словах.

Намісник, серце, скло, гончар, тижня, власний, щасливий, кожний, люблю, він, мука, мажу, десять, кричиш, пишу.

VII. Встановіть праслов'янські форми поданих слів й прокоментуйте зміни, що сталися.

Книзі, можу, друзі, січу, пишу, тиша, поросі, колю, плачу, крапля, жовтий.

VIII. Визначте давню основу іменників.

Бело, църкы, небо, поле, дроугъ, мечь, домъ, господь, ночь, слово, ремень, мати, тѣло, лось, волъ, воля, олень, книга, пнь, невѣжа, пѣснь.

IX. Провідмініайте по одному іменнику кожної давньої основи в однині, множині та двоїні (приклади повинні бути не з підручника). Поясніть витворення сучасних відмінкових форм.

X. Провідмініайте подані прикметники в усіх родах і числах.

Добръ, старыи, чистъ, бѣлый, вѣрныи, млыи, милъ.

XI. Встановіть розряд за значенням поданих займенників.

Сикъ, вашь, овъ, сесь, оныи, всьакъ, чьто, которыи, никъто, къто, чьи, нѣчьто, всь, онъ, свои, сѣи, тъ, вѣ, самъ, ѣкъ, ничьто.

Варіант 2

I. Перекладіть речення українською мовою.

1. Азъ Григории дияконъ написахъ еѡулие є. даи же горазиѡе сего напишето не мози зазърѡти мнѡ грѡшникаѡ (Оср. Єв.).
2. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не ходилъ Царюгороду (Пов. мин. літ.).
3. Река гѡ, человекъ нѡкъторый малъ два сыны (Пересоп. Єв.).
4. А рекль молошіи сынъ Ѡцеви. Ѡче даи ми достоиноую часть имѡніа (Пересоп. Єв.).
5. Данилъ же божьею волею удеръжа градъ свои Галичь (Іпат. літ.).
6. Данилъ же хоташе изнити домови лісною страною (Іпат. літ.).
7. Поляномъ же живущимъ особѡ и владѡущимъ роди своїми (Пов. мин. літ.).
8. В се же лѡ рокоша дружина Игореви Ѡроци Ѡвѡнължи изодѡлиса сѡтъ ѡдружьемъ и порты, а мы нази (Лавр. літ.).
9. Глѡвѡ князь мѡрилъ море по леду (Тмутор. напис).
10. Далъ єсмь ємоу землю всю городаи грамоты єсмь пописалъ ... (Іпат. літ.).
11. Аще бы тогда свою волю створилъ и Муромъ налѡзлъ, а Ростова бы не занималъ, а послалъ ко мнѡ, отсюда ся быхомъ уладили (Повч. В.Мон.).
12. Княже мои, господине! Яви ми зракъ лица своего, яко гласъ твои сладокъ и образъ твои красенъ (Сл. Дан. Зат.).

II. Знайдіть усі випадки 1, 2, 3 палаталізації. Детально поясніть по 1 слову.

III. Виявіть і поясніть випадки пом'якшення постконсонантним [j].

IV. Знайдіть наслідки носових голосних, відтворіть праслов'янські форми слів і покажіть розвиток їх, детально пояснивши.

V. Зробіть повний фонетичний аналіз слів.

Кѡто, чьсть, чистъ, крѡча, имѡ.

VI. Реконструйте давньоукраїнські слова за поданими сучасними. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися в словах.

Вогонь, кінь, вовк, яблуко, кров, Ізяслав, чесний, заздрість, бджола, рілля, іржа, дуб, квітка, чоловік, вона.

VII. Встановіть праслов'янські форми поданих слів й прокоментуйте зміни, що сталися.

Озеро, в'язу, вівця, сім'я, холод, пекти, лікоть, дитина, прошу, мило, рало.

VIII. Визначте давню основу іменників.

Знание, върхъ, рабини, къназь, оученица, волость, кънагыни, паміать, голѣвъ, дѣвъ, печь, сынъ, вълкъ, мѣдъ, мати, телѣ, соль, църкы, родъ, пастоухъ, ноша.

IX. Провідмініайте по одному іменнику кожної давньої основи в однині, множині та двоїні (прикладі повинні бути не з підручника). Поясніть витворення сучасних відмінкових форм.

X. За схемою морфологічного розбору проаналізуйте повнозначні частини мови (див. 8 речення I завдання).

XI. Визначте розряд за значенням, встановіть граматичні категорії поданих займенників.

Тѣбѣ, си, чѣго, оны, кѣ, ти, га, ваю, то, сеѣ.

Варіант 3.

I. Перекладіть післямову до Остромирового Євангелія (див. літ. № 3, с. 33).

II. На матеріалі речень, поданих у другому варіанті, виявіть і поясніть старослов'янські форми, зіставте їх з давньоукраїнськими, опишіть їх розвиток.

III. Поясніть фонетичні явища, наявні в 2,3, 4,10 реченнях.

IV. Зробіть повний фонетичний аналіз слів.

Волость, гърло, сѣдин, невѣжа, блюдо.

V. Реконструйте давньоукраїнські слова за поданими українськими. Поясніть фонетичні процеси, які відбулися в словах.

Січу, блистіти, мірошник, можеш, купля, ніч, сіль, п'ять, зілля, вітчим, служба, чорниця, путо, парубок, дзвінок.

VI. Встановіть праслов'янські форми поданих слів й прокоментуйте зміни, що сталися.

Болото, взяти, канути, кричати, п'ять, дам, тонути, ціна, теща, гусак, дятел.

VII. За етимологічним словником поясніть походження назв птахів.

Зозуля, соловей, журавель, ворон, перепел, сорока.

VIII. Визначте давню основу іменників.

Источникъ, пьръстнь, брань, миръ, рало, знаменик, река, горожанинъ, дворьць, писарь, служьба, ноша, оучитель, межа, жьньць, дружина, паровъкъ, господинъ, черево, стрѣла, борошно.

IX. Провідмініяйте по одному іменнику кожної давньої основи в однині, множині та двоїні (приклади повинні бути не з підручника). Поясніть витворення сучасних відмінкових форм.

X. За схемою морфологічного розбору проаналізуйте частини мови (див. 4 речення I завдання в другому варіанті).

XI. Встановіть походження членних прикметників. Обґрунтуйте гіпотезу Ф. Міклошича, О. Лескіна, А. Мейє стосовно виникнення таких прикметників.

Схема фонетичного аналізу

1. Записати сучасною українською мовою слово.
2. Поділити слово на склади і прокоментувати складоподіл.
3. Встановити наявність фонетичних змін у даному слові.
4. Назвати фонетичну зміну (особливість).
5. Реконструювати праслов'янський архетип цього слова.
6. Прокоментувати фонетичну зміну (особливість).
7. Встановити умови, за яких відбувається ця фонетична зміна.
8. Вказати на ступінь регулярності зміни.
9. Пояснити винятки з правил реалізації цієї фонетичної зміни.
10. Вказати час, коли відбувається ця фонетична зміна.

Схема морфологічного аналізу

1. Слово для аналізу.
2. Частина мови.
3. Для іменників: 1) відміна за старовинною основою (детермінантом: -ǫ-, -ǰǫ-, -ǫ-, -ǰ- -ъv- (-ū-), -n-, -men-, -s-, -t-, -r-); 2) рід (чоловічий, жіночий,

середній); 3) число (однина, двоїна, множина); 4) відмінок (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).

4. Для прикметників: 1) форма (членна / нечленна); 2) повна / стягнена форма; 3) рід (чоловічий, жіночий, середній); 4) число (однина, двоїна, множина); 5) відмінок (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий); 6) ступінь порівняння (вищий, найвищий).

5. Для числівників: 1) будова (прості, складні, складені); якщо можна визначити, то 2) рід; 3) число; 4) відмінок.

6. Для займенників: 1) розряд (особові, зворотний, означально-вказівні, вказівні, присвійні, питально-відносні, означальні), де можливо 2) особу (перша, друга, третя); 3) рід (чоловічий, жіночий, середній); 3) число (однина, двоїна, множина); 4) відмінок (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий).

7. Для дієслів: 1) форма репрезентації (особова, дієприкметник, дієприслівник, інфінітив, супін); 2) клас дієслова за основою теперішнього часу і за основою інфінітива.

7.1. Для особових дієслів: 1) спосіб (дійсний, умовний, наказовий); 2) особа (перша, друга, третя); 3) число (однина, двоїна, множина); 4) час із точною вказівкою часової форми (теперішній, майбутній – простий, складений перший або другий, синтетичний; минулий – аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект); 3) якщо можливо – рід; 4) стан (активний, пасивний).

7.2. Для дієприкметників: 2) час (теперішній, минулий); 3) стан (активний, пасивний); 4) відмінок (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий); 5) рід (чоловічий, жіночий, середній).

ПІДГОТОВКА ДО СКЛАДАННЯ ІСПИТУ

З метою успішного складання іспиту з історії української мови потрібно ще раз вдумливо переглянути конспект лекцій, опрацювати матеріал для самостійної роботи,

звернутися до прикладів аналізу фонетичних явищ, розглянутих на аудиторних заняттях. Якщо окремі питання викликають труднощі для розуміння, варто звернутися до підручника чи іншої літератури, поданої в кінці методичних вказівок.

Іспитовий білет складається з теоретичного питання (повний перелік питань подано нижче) та практичного завдання, яке полягає у відтворенні праслов'янської форми поданих 10 слів, у детальному поясненні фонетичних змін, в обґрунтуванні наявних фонетичних явищ. Слід мати на увазі, що в одному слові може бути кілька змін. Крім того, потрібно встановити давню основу іменників.

Зразок розгорнутої відповіді на теоретичне питання

Розвиток протези. Процес появи протетичного приголосного пов'язують ізміжслівним з'янням. Якщо попереднє слово закінчувалося, а наступне починалося голосним, то це суперечило дії закону висхідної звучності. Протетичними могли бути [v] або [j]: *въпити, ксть*.

Існує кілька думок стосовно причин виникнення протези. А.Мартіне вважав її наслідком відособлення палатальної і лабіальної вимови голосних, а В.Журавльов називав протетичні приголосні результатом намагання голосних пересунути свою палатальну чи лабіальну вимову на попередній приголосний. Оскільки на початку слова приголосного не було, то відособлювала диференційна ознака розвивалася в самостійний звук [v] або [j] відповідно до того, чи відбулося пересунення лабіалізації голосного, чи відособлювалася ознака палатальності голосного.

Зразок виконання практичного завдання

Мѣстьце— українською мовою *місце*. Фонетичне явище у слові є наслідком занепаду зредукованих у системі консонантизму. Зредукований **ь** занепав приблизно в II половині XI – I половині XII ст., що вплинуло на структуру складу. У зв'язку з цим приголосні, які раніше ніколи не поєднувалися, стали контактними, що, у свою чергу, призвело до спрощення в новій групі приголосних. У тризвуковому сполученні [стц] спростився серединний [т], який

складно було артикулювати зі свистячими. Цей іменник належав до давньої основи на -jǫ-.

Горобъ– українською мовою *горб*. У неповноголосній сполуці в слові *gъrdъ у поєднанні з сонорним r, після якого стояв приголосний, був сильним і змінився в [o]. Сонорний при цьому втрачав складотворчість. Саме тому в літературній українській мові виникло слово *горб*, але в текстах 12-14 ст. на місці сполук tьrt, tьlt, tьrt, tьlt засвідчуються повноголосні форми -оро-, -оло-, -ере-, -еле-. Така зміна називається другим повноголоссям і зрідка фіксується в українських говорах та літературній мові. Слово відмінювалося як іменник з давньою основою на -ǫ-.

Выдра– розвинулося з форми *ǫdra. Протетичний приголосний [v] приєднується тільки до голосних, які за походженням пов'язані з давніми [ū], [ǔ]. Розвиток протези пов'язують із появою міжслівного зйання. Закон висхідної звучності порушувався б, якби попереднє слово закінчувалося, а наступне починалося голосним. Це іменник давньої основи на -ā-.

Питання до іспиту

1. Джерела вивчення історії української мови. Їх характеристика.
2. Писемні пам'ятки давньоруської мови.
3. Гіпотези про походження української мови.
4. Структура складу. Закон висхідної звучності.
5. Переміщення приголосних на межі складу.
6. Втрата кінцевого приголосного в слові.
7. Монофтонгізація дифтонгів.
8. Розвиток протези.
9. Поява носових голосних.
10. Три перехідні палаталізації.
11. Пом'якшення приголосних постконсонантним j.
12. Гіпотези про походження українського [д^ж].
13. Спрощення в групах приголосних внаслідок дії закону відкритого складу.
14. Сполучення **kv, gv, chv**.
15. Повноголосся.
16. Деназалізація голосних.

- 17.Спрощення dm, dl, tl.
18. Ствердіння l в групах telt, tьlt.
- 19.Зміна [je] в [o] на початку слів.
- 20.Рефлекси початкових ort, olt.
- 21.Чергування голосних фонем.
- 22.Фонетична система стародавніх східних слов'ян.
- 23.Фонетична система давньоруської мови XI – XIII ст.
- 24.Рефлекси зредукованих ъ, ь. Причини та передумови занепаду зредукованих.
- 25.Втрата слабких зредукованих. Хронологічна послідовність зникнення слабких зредукованих.
- 26.Розвиток сполук зредукованого з плавним.
- 27.Розвиток сполук плавного зі зредукованим.
- 28.Чергування o та e з нулем звука.
- 29.Поява секундарних o, e перед сонорними.
- 30.Виникнення і спрощення нових груп приголосних.
- 31.Асимілятивні процеси.
- 32.Дисимілятивні процеси.
- 33.Депалаталізація приголосних.
- 34.Палаталізація приголосних, пов'язана із занепадом ъ.
- 35.Подовження голосних [o], [e] та їх перехід в [i].
- 36.Типи відмін іменників у давньоруській мові.
- 37.Історія відмінкових форм іменників жіночого роду.
- 38.Історія відмінкових форм іменників чоловічого та середнього роду.
- 39.Історія займенникових форм.
- 40.Історія форм членних і нечленних прикметників.
- 41.Історія форм ступенів порівняння.
- 42.Історія форм числівників.
- 43.Історія дієслівних форм часу.
- 44.Історія неособових форм дієслова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
2. Безпалько О.П., Бойчук М.К. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1957.

3. Безпалько С.П., Маштабей О.М., Шарпило Б.А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. – К., 1958.
4. Бондар О.І. До питання про час виникнення української мови // Щорічні записки з українського мовознавства. – О., 1996. – Вип.3.
5. Бондар О.І. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів над курсом “Історична граматика української мови”. – О., 1988.
6. Бондар О.І., Романченко А.П., Сенік Г.В., Сікорська О.О. Історична граматика української мови. Рукопис. – О., 2011.
7. Бондар О.І. Тестові завдання з історичної граматики української мови: Для студентів філологічного факультету. – О., 2000.
8. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956.
9. Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. – Ужгород, 1966.
10. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматика української мови. – К., 1980.
11. Збірник текстів для практичних занять з історичної граматики української мови. – О., 1978-1979.
12. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К., 1983.
13. Історія української мови: Морфологія. – К., 1978.
14. Історія української мови: Синтаксис. – К., 1983.
15. Історія української мови: Фонетика. – К., 1979.
16. Історія української мови: Хрестоматія / Упор. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсеєнко. – К., 1996.
17. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. – №5.
18. Карпенко Ю.О. Як і коли виникла українська мова // Третій Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. – Харків, 1996.
19. Коломієць Л.І., Майборода А.В. Історична граматика української мови: Зб. вправ. – К., 1988.
20. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К.:Академія, 2010. – 248 с.
21. Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С.190-234.
22. Самійленко С.П. Нариси історичної морфології української мови. – К., 1964, 1970. – Ч.1-2.
23. Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: Етнологічні та граматичні параметри. – Дн., 1998.